

DOI: 10.52335/ekon/150806

ANDRZEJ CZYŻEWSKI*

Wokół strategii rozwoju rolnictwa w Polsce (na marginesie książki J.S. Zegara *Zarys długookresowej strategii rozwoju rolnictwa w Polsce*)**

Potrzeba strategii rozwoju polskiego rolnictwa z punktu widzenia zarówno krótkiego, jak i długiego okresu była sygnalizowana w pracach ekonomistów rolnych z początkiem okresu jego transformacji i później, tj. w latach 90. XX w. i na początku obecnego stulecia (m.in. Woś 1990, 1992, 1995; Woś, Zegar, Czyżewski 2000; Zegar 2014). Na przełomie XX w. powstał także dokument rządowy pt. „Pakt dla wsi i obszarów wiejskich” (1999), który miał za zadanie wyznaczyć kierunek dalszej transformacji polskiego rolnictwa. Wszystkie te publikacje dotyczyły głównie wizji strategii rozwoju. Były jednak mało spójne, fragmentaryczne, wybiórczo oprzyrządowane instrumentami realizacji, w sumie mało kompletne, a przez to o ograniczonej przydatności praktycznej. Do końca nie było wiadomo, jak ma wyglądać budowa takiej strategii, jakie uwarunkowania muszą być uwzględnione ze względu na różne scenariusze osiągania celów i docelowej wizji oraz okres oddziaływania. Stało się jasne, że barierą sukcesu dotychczasowych usiłowań jest brak holizmu, zarówno wszerz, jak i w głąb w podejmowanych dotąd inicjatywach, niepozwalających na łączne uwzględnienie różnorodnych uwarunkowań w budowie takiej strategii, która miałaby walory realizacyjne w określonym horyzoncie czasu.

Rok 2021 przyniósł jednak zmianę. Po długich oczekiwaniach ukazała się książka J.S. Zegara, niejako wieńcząca cykl wieloletnich badań Autora nad rolnictwem społecznie zrównoważonym, zapoczątkowanych współautorską monografią pod tym tytułem (Woś, Zegar 2002), oraz szeregiem jego fundamentalnych prac dla ekonomii rolnej, także omawianych w „Ekonomiście”, takich jak: *Współczesne wyzwania rolnictwa* (2012), *Kwestia agrarna w Polsce* (2018) czy współautorskie: *The Holism Principle in Agriculture Sustainable Development* (2017). Dyskutowane dziś dzieło prezentuje logicznie uporządkowany zestaw elementów, służących

* Prof. dr hab. dr h.c. Andrzej Czyżewski, prof. Uniwersytetu Zielonogórskiego, prof. emerytowany UE w Poznaniu; ORCID 0000-0002-6233-6824; e-mail: czyzan1@wp.pl

** J.S. Zegar, *Zarys długookresowej strategii rozwoju rolnictwa w Polsce*, Wyd. IERiGŻ PIB, Warszawa 2021, s. 202.

budowie długookresowej strategii rozwoju polskiego rolnictwa, uwzględniających różnorakie jego uwarunkowania, które muszą być wzięte pod uwagę przy budowie strategii, a także potrzebę różnych scenariuszy ze względu na docelową jej wizję i zakładane cele. Horyzont realizacji tej strategii jest określony na 40 lat, tj. sięga II połowy bieżącego stulecia. Uważam, że wybór takiego horyzontu czasu, a nie okresu krótszego, jest uzasadniony, gdyż perspektywa ewentualnego sukcesu strategii długookresowej, w zgodzie z jej oczekiwaniami, ułatwi w przyszłości budowę strategicznych scenariuszy rozwoju, także dla krótkich okresów realizacji, co oceniam pozytywnie.

Pierwsze, co nasuwa się po lekturze omawianej pracy, to istota rzeczy, którą najpełniej oddaje zasada G.W. Leibniza *nihil est sine ratione* (Antognazza 2018), co należy rozumieć, iż nic nie może być pominięte na drodze do poszerzania możliwości poznawczych dzieła. Przyjmując takie założenie, Autor uznaje, że przesłanką nadrzędną budowy długookresowej strategii rozwoju rolnictwa w Polsce jest rozpoznany już dość dobrze w polskiej ekonomii rolnej i opisany w literaturze przedmiotu badany mechanizm zmian na drodze od dominującego obecnie w rolnictwie modelu industrialnego do modelu rolnictwa społecznie zrównoważonego (m.in. Czyżewski B. 2013, 2017; Matuszczak 2013, 2020; Podstawka 2016). Bierze pod uwagę, że współczesne rynkowe warunki ustrojowe transformacji rolnictwa z jednej strony cechuje spadek liczby gospodarstw rolnych i nakładów pracy, z drugiej – wzrost potencjału produkcyjnego, samej produkcji rolnej oraz wydajności ziemi, a zwłaszcza wydajności pracy w gospodarstwach rolnych. Niestety, nie idą z tym w parze zmiany w zakresie dochodów rolniczych. W wymiarze absolutnym one nie rosną i nie nadążają za dochodami w sektorach pozarolniczych, które rosną szybciej. Utrzymuje się więc, chociaż w malejącym stopniu, dysparytet dochodów i deprywacja socjalna rolników. Należy zauważyć, że w ten sposób tworzy się silna stymulacja do zmian struktur rolnych. W Polsce zmniejszenie dysparytetu ekonomicznego i socjalnego rolniczych gospodarstw rodzinnych następuje głównie dzięki transferom krajowych i unijnych środków budżetowych m.in. w ramach mechanizmów Wspólnej Polityki Rolnej (Majchrzak, Stępień 2016). Ten impuls dochodowy, w ramach industrialnego paradygmatu rozwoju rolnictwa, ma jednak swoje granice. Daje o sobie znać „kierat technologiczny” (Cochrane 1958; Cochrane, Levins 1996; Czyżewski B. 2017), w którym wzrost dochodów za pośrednictwem wzrostu produktywności i skali produkcji tworzy marginalnie coraz mniejsze efekty. Opisuje to sekwencja: wzrost produkcji (podaży ponad popyt) oznacza obniżkę cen, a ta z kolei kreuje zmiany technologii produkcji (tu procesy intensyfikacji, koncentracji i specjalizacji), które powodują kolejne zwiększenie podaży (nadprodukcję) i powtórzenie wymienionej sekwencji zmian (Czyżewski B. 2017). Pojawia się jednak opór środowiskowy, który w tej holistycznej wizji budowy strategii rozwoju rolnictwa ma podstawowe znaczenie. Wynika on z konieczności ograniczenia presji rolnictwa na środowisko przyrodnicze, co w istocie determinuje potrzebę zmiany paradygmatu rozwoju rolnictwa z intensyfikacji industrialnej na intensyfikację agroekologiczną.

Ważniejszą niż sama intensyfikacja staje się skala produkcji, której zwiększeniu musi towarzyszyć wzrost potencjału produkcyjnego gospodarstw, w tym ziemi.

To powoduje zmiany struktur rolnych, a zwłaszcza struktury obszarowej, co znajduje odniesienie w budowie dyskutowanej strategii rozwoju rolnictwa. Punkt ciężkości przenosi się na paradygmat agroekologiczny, któremu z kolei muszą towarzyszyć stosowne zmiany w jego otoczeniu, jak np. popyt na odchodzącą z rolnictwa siłę roboczą i wzrost wynagrodzeń w sektorach pozarolniczych. W tych warunkach rodziny rolnicze stają się też mniejsze, co pociąga za sobą zmiany kulturowe, także dotyczące następstw do przejmowania gospodarstw rolnych. Sukces długookresowej strategii agroekologicznego rozwoju rolnictwa wymaga jednak dążenia do zrównoważenia łańdów: ekonomicznego, środowiskowego i społecznego, w szczególności w zakresie wymagań co do konkurencyjności i nowoczesności gospodarowania w zgodzie z interesem społecznym i lokalnym. Z tego punktu widzenia fundamentalne znaczenie ma wymóg uwzględniania pełnych efektów zewnętrznych w rachunku kosztów i korzyści ze stosowania takiego modelu, w dążeniu do osiągnięcia zgodności optimum mikroekonomicznego i społecznego. Rozprawa prof. J.S. Zegara jest więc dziełem propagującym w strategii rozwoju rolnictwa jego wielofunkcyjność. Zakłada to, iż oprócz produktów rynkowych rolnictwo wytwarza dobra niebędące przedmiotem transakcji rynkowych, a mające znaczenie dla innych, ze względu na ich wpływ na stan środowiska naturalnego oraz społeczno-kulturalnego.

Podkreślenie potrzeby rachunku ujemnych i dodatnich efektów zewnętrznych w warunkach dążenia do zrównoważonego rozwoju rolnictwa jest dużym walorem tej pracy. W szczególności jest eksponowana zasada środowiskowa, że w odniesieniu do ujemnych efektów zewnętrznych potrzeba internalizacji kosztów powinna być realizowana według kanonu „zanieczyszczający płaci”, natomiast dodatnie efekty zewnętrzne, oznaczające w praktyce wytwarzanie dóbr publicznych odpowiadających na popyt społeczny, powinny być w coraz większym stopniu wynagradzane przez transfery środków publicznych, które muszą być znaczącym komponentem dochodów rolniczych (Matuszczak 2020).

J.S. Zegar, prezentując zarys budowy długookresowej strategii rozwoju polskiego rolnictwa, uwzględnia zarysowany wyżej mechanizm przejścia od paradygmatu rozwoju industrialnego do paradygmatu rolnictwa społecznie zrównoważonego (agroekologicznego). Logika tego przejścia jest widoczna w przekroju całej tej nietuzinkowej pracy. Autor rozpoczyna od przedstawienia zawartości merytorycznej przyjętej wizji strategii, eksponując wartości poznawcze zmiany dotychczasowego, industrialnego paradygmatu rozwoju rolnictwa w Polsce i wyznacza w ten sposób strategiczny kierunek jego zmian przez prezentację wartości i celów (Fottorino 1995). Ta pierwsza część rozprawy (rozdział I i II) jest rzeczowo i trafnie przedstawionym wstępem do rozważanego dalej problemu budowy dyskutowanej strategii.

W drugiej części (rozdział III i IV) następuje identyfikacja wyzwań i dylematów, z którymi potencjalni twórcy strategii muszą się spotkać i je twórczo pokonać (Sobiecki 2007). Ujmuje tu błyskotliwe pióro, erudycja, znajomość globalnej literatury tematu, a przede wszystkim imponujące doświadczenie badawcze Autora, gwarantujące porządek, przejrzystość i klarowność wykładu. Trzeba wyróżnić oryginalny podział wyzwań przy budowie omawianej strategii na rozwojowe oraz dotyczące różnego rodzaju bezpieczeństwa: żywnościowego, ekologicznego i ekonomicznego.

Uzupełnia to prezentacja dylematów, które występują przy budowie strategii. Trafnie są one identyfikowane i odczytywane. Wyróżnia się dylemat bezpieczeństwa żywnościowego, naśladownictwa, produkcji i ustroju (Schaff, Valdes 1967). Co do wyzwań stojących przed przyszłymi twórcami strategii, za kluczowy uważa się wybór scenariusza rozwoju w kierunku industrialnym bądź społecznie zrównoważonym. W obu przypadkach, które w zależności od determinujących je uwarunkowań mogą być realizowane równocześnie (lub nie) jako kierunkowe wytyczne, należy uwzględnić: materialny poziom życia rodzin rolniczych i konsumentów żywności oraz stan środowiska przyrodniczego, kulturalnego i opieki zdrowotnej, jak też podejście do konkurencji (obowiązuje zasada jak najmniej stracić do konkurenta). Te same desygnaty w obu wersjach należy jednak zapisać inaczej. W warunkach rolnictwa industrialnego należy produkować więcej masowej produkcji, ale tańszej żywności, a w przypadku rolnictwa społecznie zrównoważonego mniej produkować, ale za to droższej żywności, o wyższej jakości, regionalnie zróżnicowanej, spełniającej standardy produkcji ekologicznej. W obu przypadkach strategię te muszą realizować jednak triadę problemową zapewniającą: bezpieczeństwo żywnościowe, ekologiczne i ekonomiczne, finalne zaś produkty muszą być zdrowotnie bezpieczne. W różnym jednak stopniu będą w tych strategiach chronione ekosystemy, dostarczające dobra publiczne i usługi, zapewniające satysfakcjonujące dochody ludności utrzymującej się z rolnictwa. To, co łączy obie wersje to: potrzeba sprostania konkurencji i zasadzie efektywnego wykorzystania zasobów.

Uzasadniając kwestię bezpieczeństwa żywnościowego, jako wyzwania przy budowie omawianej strategii, wskazuje się na trzy główne desygnaty tego problemu, tj. zapewnienie odpowiedniej podaży i jakości żywności, jej dostępności ekonomicznej w warunkach wydolności dochodowej rolników oraz organizację systemu żywnościowego, czy szerzej rolniczo-żywnościowego. To ostatnie uznaję za szczególnie ważne, gdyż wymaga odpowiedzi na pytanie: na ile przyjmowany model rolnictwa powinien bazować na korporacyjnym systemie globalnym, a na ile na systemach lokalnych. Podniesienie tej kwestii przy budowie strategii rozwoju rolnictwa uważam za szczególnie trafne, gdyż determinuje wspomniane dwa pozostałe wyróżniki. Kolejnym uzasadnieniem do potraktowania bezpieczeństwa żywnościowego jako wyzwania jest potrzeba wskazania sposobów zmniejszenia presji na środowisko przyrodnicze, jako warunku sprostania różnym koniecznościom, w szczególności osiągnięcia neutralności klimatycznej. Ważne jest też uwzględnienie znaczenia związku między zachowaniem środowiska w dobrej kondycji a zaspokajaniem popytu (potrzeb) na dobra publiczne i usługi środowiskowe (Czyżewski A., Kułyk 2013).

Szczególnie inspirujące dla czytelnika-ekonomisty jest podejście Autora do kwestii bezpieczeństwa ekonomicznego, które w budowie strategii należy ujmować co najmniej w dwóch aspektach: produkcyjnym i konsumpcyjnym. Oznacza to, że należy odnieść się do kwestii zdolności do rozwoju (akumulacji i inwestycji) oraz w drugim przypadku do dochodów rozporządzalnych ludności rolniczej, pamiętając, iż inaczej aspekty te przedstawiają się w skali sektora rolnego, a inaczej w skali gospodarstwa rolnego. Takie podejście przy budowie strategii musi uwzględniać uniwersalne cechy związków rolnictwa z gospodarką narodową, w tym przypadku

mechanizm drenażu nadwyżki ekonomicznej z rolnictwa (Woś 1975, 2000; Czyżewski A. red. 2007), oznaczający jej przepływ przez ceny do pozarolniczych segmentów gospodarki żywnościowej i konsumentów, a także efekty działania kieratu technologicznego (Czyżewski B. 2017), zwłaszcza postępu, który w zestawieniu z niską elastycznością dochodową produkcji rolniczej prowadzi wprost do naruszania dobrostanu naturalnego środowiska oraz odsuwa *ad calendas Graecas* osiągnięcie parytetu dochodowego ludności rolniczej i nierolniczej. Autor, uwzględniając te okoliczności, przedkłada interesującą, aczkolwiek dyskusyjną konkluzję, iż w przypadku bezpieczeństwa ekonomicznego „cel strategiczny może być formułowany jedynie kierunkowo, jako poprawa dochodów i nie ma charakteru koniecznego imperatywu, gdyż stanowi wynik procesu rozwojowego” (s. 102, czy zawsze?), spełniającego strategiczne cele konieczne (Bernstein 2010). Pytaniem pozostającym tu bez odpowiedzi jest: czy osiągnięcie parytetu dochodowego rodzin rolniczych i nierolniczych, jak jest w niektórych wysoko rozwiniętych krajach, np. USA, Japonii (Czyżewski A., Kułyk 2010; Kułyk 2013), można pomijać przynajmniej jako warunku dostatecznego rozwoju rolnictwa w jego długookresowej strategii rozwoju? Autor na ten temat milczy, uznając zapewne, iż jest to temat niemieszczący się w przyjętym zarysie rozprawy.

Rozważaniom na temat wyzwań, którym powinna sprostać budowa podmiotowej strategii, towarzyszą wspomniane wyżej dylematy wyboru celów (rozdz. IV), w tym przypadku wyboru określonych opcji rozwoju. Godny podkreślenia jest umiar, z jakim podchodzi się do tych kwestii. Rezygnuje się z prezentacji np. opcji skrajnych w odniesieniu do bezpieczeństwa żywnościowego (np. autarkia vs otwarcie czy system globalny vs lokalny) na rzecz wyboru właściwych proporcji, np. ile suwerenności żywnościowej, ile systemu globalnego, a ile lokalnego jest w rozwiązaniach strategii. Pragnę zauważyć, że jest to podejście dojrzałe, merytorycznie trafne, z którym prędzej czy później przyjdzie się zmierzyć realizatorom strategii. Podobną rozważaniem cechują się rozważania na temat dylematu naśladownictwa: na ile wzorcem w budowie strategii mają być dla Polski doświadczenia krajów zachodnioeuropejskich z wyżej rozwiniętym rolnictwem, a na ile w pogoni za rozwojem można pozwolić na pójście na skróty. Dylemat dotyczy wyboru trajektorii rozwoju polskiego rolnictwa dążącego ku zrównoważeniu. Autor sugeruje, że należy wybierać opcję pogoni „po cięciwie”, a nie „po łuku” (s. 110). Zauważa jednak, że wybór nie jest prosty, gdyż determinuje go wiele czynników: presja rynków, postawy rolników, polityka UE i w istocie sprowadza się to do wymiernej oceny: co by uzyskało, a co by straciło polskie rolnictwo przy biernym naśladownictwie.

W rozważaniach na temat dylematu produkcji wyłania się natomiast problem sposobu intensyfikacji rolnictwa – na drodze industrialnej z wiadomym obciążeniem dobrostanu środowiska i stosowaniem kieratu technologicznego czy alternatywnej, oznaczającej upowszechnianie produkcji organicznej, agroekologicznej. W istocie idzie o różne systemy rolnicze i takie technologie wytwarzania, aby bezpieczeństwo żywnościowe nie stało w jaskrawej sprzeczności z realizacją celów ekologicznych. Wskazując na cechy strategii rozwoju rolnictwa, przestawianego na tory postindustrialne, wiele miejsca w pracy poświęca się intensyfikacji produkcji

rolnej, industrialnej (od czego odchodzimy) i ekologicznej (do czego dążymy). Szczegółowo są przedstawione argumenty za i przeciw oboma kierunkami strategii rozwoju rolnictwa. Wskazuje się jednak, że horyzont strategii pozwala promować rozwój agroekologiczny rolnictwa. Podkreśla się też, iż opóźnienie technologiczne polskiego rolnictwa rodzinnego daje swoistą rentę, która niejako umożliwia gonić liderów produkcji rolnej w Europie „po cięciwie”, a nie naśladować ich „biernie” metodą konwergencji.

Wyrażana jest sugestia, że istotne bariery rozwoju takiego rolnictwa (rynkowe!) będą z czasem stopniowo osłabiane. Holistyczna wizja długookresowej strategii polskiego rolnictwa pozwala Autorowi rozważyć także dylemat ustroju rolnego. Idzie tu m.in. o to, jakie rodzaje gospodarstw rolnych mają dominować w Polsce w perspektywie połowy XXI w. Czy gospodarstwa wielkoobszarowe (wielkiej własności), czy rodzinne (małej własności)? Czy pierwsze to będą gospodarstwa kolektywne bądź prywatne np. przedsiębiorstwa lub latyfundia, czy drugie pozostaną w postaci gospodarstw chłopskich, farmerskich, pomocniczych, hobbistycznych i innych? Jest oczywiste, że odpowiedź na to pytanie w istotnym stopniu determinuje współczesny vs przewidywany w strategii model rolnictwa. Punktem wyjścia do wnioskowania jest obecna struktura własności gospodarstw rolnych, zakładająca m.in. podział na gospodarstwa rodzinne chłopskie i gospodarstwa rodzinne zmodernizowane, które po transformacji są włączane w korporacyjne łańcuchy rolniczo-żywnościowe. Często są to rodzinne gospodarstwa farmerskie i klasyczne gospodarstwa chłopskie, oparte na własnej pracy, orientacji na samozaopatrzenie, stosujące kryterium przetrwania na rynku oraz dochodu (a nie zysku), o specyficznym systemie wartości i związkach rodzinnych. Te ostatnie w dłuższej perspektywie są skazane, zdaniem Autora, na zagładę, o ile nie przejdą transformacji i nie dołączą do zmodernizowanych gospodarstw rodzinnych, wielce różnorodnych pod względem rodzaju i skali produkcji. W książce są rozważane różne zalety i wady gospodarstw rodzinnych, podlegających transformacji, także w odniesieniu do pożądanego typu, jak i innych gospodarstw drobnych, pomocniczych, w tym samozaopatrzeniowych. Podkreśla się, że koncentracji potencjału i produkcji oraz specjalizacji sprzyja przede wszystkim rozwój modernizowanych gospodarstw rodzinnych. Niemniej trzeba uwzględnić w strategii pewien ich poziom optymalny, ze względu na kryterium ekonomiczne, a także ich wpływy środowiskowe i społeczne efekty zewnętrzne, jakie tworzą. Podkreśla się także zalety gospodarstw drobnych, leżące nie tyle po stronie produkcji rolniczej, ile w pełnieniu przez nie rozlicznych funkcji społecznych i środowiskowych. Warto zauważyć, że wykazują one przewagę w odniesieniu do produkcji uzyskiwanej z jednostki powierzchni, co wynika z intensywniejszego wykorzystania gleb i większej wielostronności (np. łączenia produkcji roślinnej ze zwierzęcą), czego nie można nie doceniać, ze względu na potrzeby bilansu energetycznego.

W konkluzji podkreśla się, że presja mechanizmów rynkowych oraz pogoń za dochodami sprzyjają transformacji gospodarstw rodzinnych w przedsiębiorstwa rolne o formie kapitalistycznej. Strategia długookresowego rozwoju rolnictwa powinna to uwzględniać, jak też fakt postaw potencjalnych następców. Zmiany kulturowe mogą bowiem powodować brak zainteresowania samodzielnym prowadzeniem

gospodarstwa rolnego, a trendy demograficzne zakładać likwidację znacznego odsetka profesjonalnych gospodarstw farmerskich, a także pomocniczych. Niemniej należy zauważyć, że upowszechnienie cyfryzacji, usług (outsourcingu) oraz robotów daje szansę na wzrost produkcji, nie tyle na drodze pogłębiania specjalizacji, ile raczej wielostronności, o co we współczesnych gospodarstwach rodzinnych łatwiej. Wsparcie finansowe takich gospodarstw ze środków publicznych ma większe uzasadnienie właśnie ze względów ekologicznych, społecznych i kulturowych. Strategia długookresowa rozwoju rolnictwa w Polsce powinna dać też odpowiedź, w jakim przedziale będzie mieścić się liczba i jaka będzie struktura różnych typów gospodarstw.

O ile w pierwszej części mowa jest o tym, jak powinna być budowana długookresowa strategia rozwoju rolnictwa w Polsce, czego dotyczy oraz jakie wyzwania i dylematy uwzględniać, o tyle w drugiej części (rozdz. V i VI) podnoszone są wpływy zewnętrzne na określone wybory (kierunki i realia). Dotyczą one zarówno uwarunkowań strategicznych systemu ekologicznego, ekonomicznego, społecznego, uwarunkowań międzynarodowych oraz procesu sterowania z uwzględnieniem serwomechanizmów, roli państwa jako instytucji sterującej, jak i obszarów interwencji. Co do znaczenia uwarunkowań w budowie omawianej strategii warto podkreślić, iż tworzą je głównie systemy otoczenia rolniczego, bezpośrednio nawiązujące do koncepcji zrównoważonego rozwoju rolnictwa, tj. system środowiskowy (ekologiczny), ekonomiczny i społeczny powiązane z systemem rolniczym. Występują one zarówno w odniesieniu do gospodarstwa rolnego, jak i na poziomie oddziaływań lokalnych, regionalnych, krajowych i globalnych. Dotyczą zasileń materialnych, ekonomicznych i informacyjnych. Zaadresowane są do konkretnych celów. Zewnętrzne uwarunkowania systemu ekologicznego determinują taki cel strategii, jak trwała zdolność do niezakłóconego funkcjonowania biosfery (w tym także klimatu). W odniesieniu do systemu ekonomicznego najważniejszą determinantą zewnętrzną omawianej strategii są uwarunkowania efektywności, rozumiane jako maksymalizacja korzyści ekonomicznych z ponoszonych nakładów i zaangażowanych zasobów. Jeśli idzie natomiast o system społeczny, to muszą być brane pod uwagę uwarunkowania wpływające na maksymalizację satysfakcji ludzi z tego, gdzie żyją, co robią, jakie mają perspektywy. Cele, o których mowa, powinny być zaadresowane w strategii do podmiotów, także do podmiotów poza systemem rolniczym, co nie jest łatwe ze względu na samoistne sprzeczności, których rozwiązywanie w dłuższym czasie jest jednak możliwe. Należy pamiętać, że uwarunkowania, o których mowa, wyznaczają też ramy dla strategicznych kosztów rozwoju rolnictwa, zarówno w odniesieniu do mechanizmów w systemach jego otoczenia (układach nadrzędnych), jak i w samym rolnictwie oraz zasobach przyrodniczych. W istocie mają bronić przed nadmierną ekspansją kapitału, przekraczającą barierę środowiskową. Zasada *non possumus* odnosi się tu do imperatywu wzrostu – akumulacji, koncentracji, specjalizacji i konkurencyjności. W pewnym jednak momencie musi stanąć ona w poprzek procesu industrializacji rolnictwa ze względu na nieadekwatność do potrzeb na poziomie państwa czy też globalnym (planetarnym), w sytuacji dążenia do zrównoważonego rozwoju. W sferze społecznej powinien być uwzględniony natomiast

sprzeciw przeciwko skutkom niszczącym tożsamość kulturową, a także w aspekcie ekologicznym, ekonomicznym i globalizacji. Wraz z rozwojem cywilizacyjnym i gospodarczym udział rolnictwa będzie się jednak kurczył, ale ono nie powinno słabnąć (Woś 1995, 1998, 2000). Rozwój bowiem nie odbywa się bez rolnictwa, biorąc pod uwagę jego funkcje żywieniowe i pozażywniowe, dotyczące biogospodarki, w tym produkcji biomasy, usług ekosystemowych, energii odnawialnej, sekwestracji CO₂, ochrony klimatu.

Strategia długookresowego rozwoju rolnictwa w Polsce powinna być więc adresowana do różnych form gospodarstw. Trudno tu jednak o jedną, optymalną odpowiedź i wskazanie na omnipotentne zasady zrównoważonego rozwoju. Niemniej ich potencjalny wybór będzie determinować pojmowany strategicznie system instytucjonalny, tj. organizacje rządowe, samorządowe, normy społeczno-zwyczajowe, dotyczące zachowań, współdziałania, kultury, inne normy prawne. Siłą rzeczy potrzebne są różne scenariusze omawianej strategii, obarczone mniejszą lub większą niepewnością. Ekstrapolacja trendów, opierających się głównie na wyobraźni, jest w tym przypadku niewystarczająca. Konkretyzację określonych metod determinują zaprezentowane w pracy mechanizmy sterowania. Obejmują one zarówno serwomechanizmy sterujące, jak też funkcje państwa jako instytucji sterującej oraz obszary jego interwencji. W odniesieniu do rolnictwa problem w tym, że występuje relacja konkurencyjności celów ekonomicznych i ekologicznych, próba zaś godzenia tych sprzeczności może (nie musi!) obciążać cały układ sterowania rolnictwem (Zegar 1975) błędem złożenia (Balleisen, Moss 2011; Polanyi 2010; Piketty 2015), wyrażający się sprzecznością stosowanych instrumentów w warunkach sprzecznych celów. Ważne więc są określone regulatory (podukłady sterujące), wpływające na decyzje podmiotów rolniczych przez normy dotyczące zasilania w informacje i środki finansowe, a także normy administracyjno-prawne. W jasnym, precyzyjnym wykładzie tego złożonego problemu Autor podkreśla rolę serwomechanizmów sterujących w odniesieniu do rynku i samoistnego układu rolniczego. Jak uczy doświadczenie, serwomechanizm, zakładający równowagę podaży i popytu, jest zazwyczaj zawodny i często prowadzi do rozchwiania gospodarczego i nadmiernego rozwarstwienia społecznego (Stiglitz 2013). W tym pierwszym modelu rozwój rolnictwa industrialnego prowadzi do uruchomienia procesów komercjalizacji, koncentracji, specjalizacji i intensyfikacji przemysłowej ze względu na motyw korzyści ekonomicznych, z pominięciem jednak ujemnych efektów zewnętrznych. Ten serwomechanizm rynkowy zderza się jednak z samoistnym serwomechanizmem układu rolniczego w gospodarstwach rodzinnych, odnoszącym się do kwestii ekonomicznych, adaptacyjnych, generacyjnych i kulturowych. Zazwyczaj idzie o uzyskanie satysfakcjonującego dochodu (bądź maksymalnego zysku, gdy pozwalają na to inne uwarunkowania). Rolnicy, działając samoistnie, starają się osiągnąć optymalną strukturę produkcji i produktywności nakładów, angażując potencjał produkcyjny, ale ostateczny wynik ekonomiczny nie jest satysfakcjonujący ze względu na permanentny dysparytet osiągniętych dochodów, jak też dobrostan produkcji i naturalnego środowiska, jako efekt zaprezentowanego tu wcześniej kierunku technologicznego w warunkach industrialnego modelu rozwoju rolnictwa.

Do gry musi więc wkroczyć państwo jako instytucja sterująca, co oznacza, że rynek w roli mechanizmu rozwoju musi być uzupełniony o politykę (Czyżewski B., Polcyn, Brelik 2021). W odniesieniu do rolnictwa oznacza to regulację nie tyle wewnętrzną, co więzi z otoczeniem, w zakresie wyborów w odniesieniu do bezpieczeństwa żywnościowego, makroekonomii, rozwoju gospodarczego społeczeństwa (koszty diety i ochrony zdrowia), środowiska naturalnego, związków z UE i układem globalnym. Wprowadzenie państwa do strategii długookresowego rozwoju rolnictwa musi oznaczać prymat dobra wspólnego nad dobrem prywatnym, a pomnażanie tego pierwszego staje się jednym z celów rozwoju rolnictwa. Takie podejście oznacza, co podkreśla Autor, istotne przedstawienie wskaźników wartości wymiennej na wskaźniki wartości użytkowej, gdyż te pierwsze są środkiem, a nie celem działalności gospodarczej („Wartość wymienna nie może ani nakarmić, ani ogrzać, ani przytułić”, Felber 2014). Prof. J.S. Zegar stoi na stanowisku, że właśnie specyfika ziemi, która jest zarówno dobrem prywatnym, jak i publicznym, nakazuje takie korzystanie z niej, by służyła dobru ogółu, a prywatne korzystanie z ziemi musi podlegać pewnym ograniczeniom np. w odniesieniu do ochrony klimatu, bioróżnorodności, wód czy walorów przyrodniczych (Czyżewski B., Trojanek, Dzikuć, Czyżewski A. 2020). Celem państwa w budowie strategii jest internalizacja efektów zewnętrznych, co z jednej strony oznacza potrzebę włączenia w koszty produkcji ujemnych efektów zewnętrznych, np. podatków ekologicznych, z drugiej zaś wynagradzanie za tworzone dobra i usługi publiczne, sprzężone lub nie z produkcją zewnętrzną, w tym zabezpieczenie siatki bezpieczeństwa dla uczestników rynku, ze względu na specyficzne skutki zaburzeń koniunktury, w sytuacji społecznego przymusu konsumpcji żywności (Czyżewski A. 2000). Rolą państwa w długookresowej strategii rozwoju rolnictwa jest także godzenie racjonalności mikroekonomicznej gospodarstw z racjonalnością społeczną, wyrażającą makroekonomiczny (tu społeczny) punkt widzenia, uwzględniający także interesy przyszłych pokoleń i ekosystemów. To państwo ma instrumenty pozwalające stymulować rolników do podejmowania działań maksymalizujących ogólnospołeczną funkcję celu (Woś 1996). Odnosi się to w szczególności do sprzężeń zwrotnych między systemem ekologicznym (funkcjami środowiskowymi) a systemem społecznym (funkcjami ekonomicznymi).

Państwo w strategii rozwoju rolnictwa znajduje swoje miejsce także, gdy idzie o kreowanie i upowszechnianie postępu. Dokonuje wyboru, jaki jego rodzaj wspierać, np. czy innowacje służące intensyfikacji industrialnej (bieżący interes podmiotów rolniczych), czy służące intensyfikacji agrobiologicznej (interes społeczny, także w przyszłości). Ważny w tym przypadku jest kompromis między tym, co powinno należeć do państwa, a co powinno być kreowane w sferze prywatnej, np. przez korporacje. Kto i w jakim stopniu finansować ma te badania? Miejsce polityki państwa w budowie omawianej strategii dotyczy także rozwiązywania rozbieżności celów strategicznych z bieżącymi interesami producentów rolnych. Dotyczy to np. polityki klimatycznej, która bardziej dotyka firmy przemysłowe niż gospodarstwa rolne, czy też problemów środowiska i klimatu, które rodzą stosowanie industrialnych technologii przez producentów rolnych vs żądań, aby koszty ujemnych skutków industrialnego rozwoju rolnictwa ponosiło całe społeczeństwo za pośrednictwem państwa.

Wskazując na zakres oddziaływania państwa jako instytucji sterującej, określa się w rozprawie obszary dla jego interwencji. Dotyczą one struktur rolnych w wielu zakresach (Wilkin 1975): skali produkcji, produktywności ziemi, kosztów jednostkowych, konkurencyjności, dochodów, krajobrazu wiejskiego, presji na środowisko, bioróżnorodności czy żywotności wsi. Do najważniejszych obszarów interwencji należą zmiany struktury agrarnej, w tym obszarowej, gdyż jej pochodną jest struktura ekonomiczna, silnie skorelowana z koncentracją ziemi i kapitału oraz mniej silnie z nakładami pracy. Kolejnym obszarem oddziaływania państwa w strategii rozwoju rolnictwa powinna być struktura społeczno-ekonomiczna, odnosząca się do źródeł utrzymania rodzin użytkujących gospodarstwa rolne. To w tym obszarze oddziaływania jest realizowany cel poprawy sprawności procesu produkcji rolniczej przez przechodzenie od struktur mniej do bardziej efektywnych, o mniejszej presji na środowisko. Istotnym obszarem wpływu państwa na budowę strategii jest sfera badań i rozwoju, która kreując postęp naukowo-techniczny w istocie determinuje transfer innowacji. W pracy podkreśla się też, że postęp nie ma samych blasków. Kierunek postępu industrialnego jest krytykowany ze względu na pomijanie środowiskowych efektów zewnętrznych, co zniekształca ceny i rachunek ekonomiczny, a także ze względu na to, że ogromny postęp materialny nie idzie w parze z postępem w sferze etyki (Beck 2002). Krytyka postępu, a w istocie paradygmatu technologicznego rozwoju rolnictwa wynika także z tego, że innowacje w coraz większym stopniu są kreowane przez korporacje i służą przede wszystkim pomnażaniu ich zysków, a nie korzyści jednostki. Państwo ma także przemożny wpływ na bezpośrednie (bliższe gospodarstwom rolnym) oddziaływanie na powstawanie na wsi i w rolnictwie podmiotów gospodarczych o charakterze usługowym, ułatwiającym współpracę rolników w formie spółdzielni, grup producenckich i organizacji branżowych, co ma na celu zastępowanie nakładów pracy przez własny sprzęt lub usługi np. outsourcingowe, dotyczące ochrony środowiska. Te ostatnie wraz z klimatem stanowią coraz ważniejszy obszar interwencji polityki, w tym także polityki rolnej (Wilkin 2010). W istocie jest tak, że środowisko (wraz z klimatem) zasila rolnictwo w dobra i usługi ekosystemowe, rolnictwo zaś dostarcza je otoczeniu. Sprzężenie to nie może być pominięte w długookresowej strategii rozwoju rolnictwa w formie regulacji prawnych, a także określonych płatności za tego rodzaju dobra i usługi. Na koniec warto w tej dyskusji podnieść to, co Autor określa *opus magnum* obszarów wiejskich w Polsce, tj. problem ich przestrzennego zagospodarowania, o licznych odniesieniach do rolnictwa (Zegar 2017). Obowiązujący model rolnictwa ma dziś istotne znaczenie dla rozmieszczenia siedlisk, budowy infrastruktury technicznej, korzystania z usług publicznych, dojazdów do pracy, w sumie – żywotności wsi (Czyżewski A., Kryszak 2018). Scenariusze rozwoju wsi, wynikające z omawianej strategii, mają dla jego przyszłości podstawowe znaczenie, determinując także rozwój obszarów wiejskich m.in. przez czynnik urbanizacyjny, politykę środowiskową czy różne modele egzystencji (Czarnecki 2021).

Przechodząc do konkluzji, zaprezentowane rozważania nad koncepcją, uwarunkowaniami i budową długookresowej strategii rozwoju rolnictwa dowodzą, że jest to przedsięwzięcie wysoce złożone, wymagające pracy zespołowej, studiów

strategicznych, o charakterze interdyscyplinarnym. Bez logicznego związku wizji, kierunku strategicznego strategii, sposobu realizacji celów oraz uwzględnienia transformacji zachodzących zmian i skutecznego nimi sterowania sukces nie jest możliwy. Książka prof. J.S. Zegara, która jest powodem powyższych inspiracji i refleksji, formułuje ramy do budowy tytułowej strategii i niezbędne do tego desygnaty w sposób holistyczny, zarówno w szerz, jak i w głąb. Jest znaczącym krokiem na drodze do konkretnej realizacji zapowiadanej strategii. Problemy ujmuje zarówno teoretycznie, jak i ze wskazaniem na możliwości praktycznych zastosowań. Pojawiło się nowatorskie, jak dotąd jedyne w tym obszarze badawczym, dzieło o finalnym horyzoncie lokującym się w II połowie XXI w. Uznaję je za unikatowe ze względu na głębokość i szerokość (tu wieloaspektowość) strategicznych problemów polskiego rolnictwa, zarówno co do trafności idei, jak też stawianych przed strategią celów i instrumentów realizacji oraz narrację Autora, co do możliwego sukcesu, do którego dzieło to niewątpliwie przybliży. Jego lektura wymaga szczegółowej uwagi i percepcji czytelnika, głównie ze względu na wielość występujących związków i ich współzależności niezbędnych, aby osiągnąć satysfakcjonujący efekt poznawczy. Ułatwia to wyjątkowa erudycja Autora, którą prezentuje w starannie wyselekcjonowanej i w pełni wykorzystanej bibliografii (blisko 250 pozycji), z czego połowa to dzieła obcojęzyczne. Lektura tej monografii nie jest łatwa, ale po jej przyswojeniu pozostaje satysfakcja czytelnika, który musiał zmierzyć się z profesjonalizmem i erudycyjnym doświadczeniem Autora. Pozostaje też przekonanie, iż zapoznał się z dziełem wyjątkowym, twórczym, nie tyle o wyobrażeniach, życzeniach czy nadziejach odnośnie do omawianej strategii, a o konkretnych warunkach realizacji zakładanych tam idei, celów oraz o stosowanych instrumentach, z uzasadnionym oczekiwaniem sukcesu, do którego lektura tej pracy przybliży. Można oczywiście formułować w trakcie jej lektury wiele bardziej bądź mniej uzasadnionych uwag i ocen dotyczących niektórych założeń, sformułowań, kolejności prezentacji poszczególnych tematów czy dość subiektywnych sądów Autora. Takie uwagi, przy tego rodzaju publikacjach pojawiają się zawsze, ale nie zawsze mają istotne znaczenie dla percepcji dyskutowanej pracy. W tym przypadku piszący te słowa uznał, że są one na tyle przyczynkarskie, że nie miejsce tu, by je podnosić, gdyż w żaden sposób nie zmienią tezy, iż powstało dzieło unikatowe, bardzo potrzebne praktyce gospodarczej, bogate w różnego rodzaju inspiracje poznawcze, które dla perspektywy rozwoju ekonomii rolnej w Polsce ma niekwestionowane znaczenie.

Bibliografia

- Antognazza M.R. (2018), *Leibniz. Biografia intelektualna*, Wydawnictwo Copernicus Press, Kraków.
- Balleisen E.J., Moss D.A. (red.) (2011), *Government and Markets Toward a New Theory of Regulation*, Cambridge University Press, Cambridge, New York.
- Beck V. (2002), *Risk Society: Towards a New Modernity*, Sage Publications Ltd., London.
- Bernstein H. (2010), *Class Dynamics of Agrarian Change*, Fernwood Publishing Sterling, Halifax and Winnipeg, Kumarian Press, VA.

- Cochrane W.W. (1958), *Farm Prices, Myth and Reality*, University of Minnesota Press, Minneapolis.
- Cochrane W.W., Levins R.A. (1996), *The Tread Hill Revisited*, „Land Economics” no. 72(4).
- Czarnecki A. (2019), *Urbanizacja wsi i jej etapy*, (w:) M. Halamska, M. Stanny, J. Wilkin (red.), *Ciągłość i zmiana. Sto lat rozwoju polskiej wsi*, T. 1, IRWiR PAN, Warszawa.
- Czyżewski A. (red.) (2007), *Uniwersalia polityki rolnej w gospodarce rynkowej. Ujęcie mikro i makroekonomiczne*, Wyd. Akademia Ekonomiczna w Poznaniu, Poznań.
- Czyżewski A., Kryszak Ł. (2021), *Kwestia agrarna czy kwestia wiejska. Problemy rozwoju współczesnej wsi*, w *Urbanizacja wsi i jej etapy*, (w:) M. Halamska, M. Stanny, J. Wilkin (red.), *Ciągłość i zmiana. Sto lat rozwoju polskiej wsi*, T. 3, IRWiR PAN, Warszawa.
- Czyżewski A., Kułyk P. (2010), *Relacje między otoczeniem makroekonomicznym a rolnictwem w krajach wysoko rozwiniętych i w Polsce w długim okresie (1991–2008)*, „Ekonomista” 2, s. 189–214.
- Czyżewski A., Kułyk P. (2013), *Kwestia rolna w teorii wyboru publicznego*, *Roczniki Ekonomii Rolnictwa i Rozwoju Obszarów Wiejskich*, „Roczniki Naukowe Ekonomiki Rolnictwa i Rozwoju Obszarów Wiejskich” 3, s. 7–18.
- Czyżewski B. (2012), *Renty ekonomiczne w gospodarce żywnościowej w Polsce*, Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa.
- Czyżewski B. (2017), *Kierat rynkowy w europejskim rolnictwie*, WN PWN, Warszawa.
- Czyżewski B., Polcyn J., Brelik A. (2021), *Cost-effectiveness of the common agricultural policy and environmental policy in country districts: Spatial spillovers of pollution, bio-uniformity and green schemes in Poland*, „Environmental Science and Policy” vol. 128, Elsevier, Article info.
- Czyżewski B., Trojanek R., Dzikuć M., Czyżewski A. (2020), *Cost-effectiveness of the common agricultural policy and environmental policy in country districts: Spatial spillovers of pollution, bio-uniformity and green schemes in Poland*, „Science of the Total Environment” vol. 726.
- Felber C. (2014), *Gospodarka Dobra Wspólnego. Model ekonomii przyszłości*, Biały Wiatr, Rzeszów.
- Fottorino E. (1995), *Człowiek ziemi*, LSW, Warszawa.
- Kułyk P. (2013), *Finansowe wsparcie rolnictwa w krajach o różnym poziomie rozwoju gospodarczego*, Wydawnictwo UE, Poznań.
- Majchrzak A., Stępień S. (2016), *Flows of Rents as an economic barometer for agriculture: the case of the EU-27*, (w:) B. Czyżewski (red.), *Political Rents of European Farmers in the Sustainable Development Paradigm International, National and Regional Perspective*, WN PWN, Warszawa.
- Matuszczak A. (2013), *Zróżnicowanie rozwoju rolnictwa w regionach Unii Europejskiej w aspekcie jego zrównowżenia*, WN PWN, Warszawa.
- Matuszczak A. (2020), *Ewolucja kwestii agrarnej a środowiskowe dobra publiczne*, IERiGŻ PIB, Warszawa.
- Pakt dla wsi i obszarów wiejskich* (1999), projekt rządowy, Rada Ministrów, Warszawa.
- Piketty T. (2015), *Kapitał XXI w.*, Wyd. Krytyki Politycznej, Warszawa.
- Podstawka M. (2016), *Kwestia agrarna – niektóre jej przejawy i przyczyna*, (w:) *Kwestia agrarna. Zagadnienia prawne i ekonomiczne*, Wydawnictwo FAPA, Warszawa.
- Polanyi K. (2010), *Wielka transformacja*, WN PWN, Warszawa
- Schaff M., Valdes A. (1967), *Agriculture and the Macroeconomy*, World Bank Policy, Research Working Paper.

- Sobiecki R. (2007), *Globalizacja a funkcje polskiego rolnictwa*, Oficyna Wydawnicza SGH, Warszawa.
- Stiglitz J.E. (2019), *People, Power and Profits. Progressive Capitalism for an Age of Discontent*, W.W. Norton & Company, New York.
- Wilkin J. (1995), *Polityka rolna państwa; poziom niezbędny aktywności*, „Wieś i Rolnictwo” 1, s. 7–19.
- Wilkin J. (2010), *Dobra dostarczane przez rolnictwo w świetle teorii dóbr publicznych*, (w:) J. Wilkin (red.), *Wielofunkcyjność rolnictwa, kierunki badań, podstawy metodologiczne i implikacje praktyczne*, IRWiR PAN, Warszawa.
- Woś A. (1975), *Związki rolnictwa z gospodarką narodową*, PWRiL, Warszawa.
- Woś A. (1990), *Wybór strategii rozwojowej rolnictwa z punktu widzenia okresu krótkiego i długiego*, „Zagadnienia Ekonomiki Rolnej” 6.
- Woś A. (1992), *Strategie rozwoju rolnictwa*, WN PWN, Warszawa.
- Woś A. (1995), *Alternatywne scenariusze rozwoju polskiego rolnictwa w okresie długim*, IERiGŻ, Warszawa.
- Woś A. (1995), *Strategiczne problemy rozwoju polskiego rolnictwa*, Synteza IERiGŻ, Warszawa.
- Woś A. (1998), *Wzrost gospodarczy i strategię rozwoju polskiego rolnictwa*, IERiGŻ, Warszawa.
- Woś A. (2000), *Rolnictwo polskie 1995–2000. Porównawcza analiza systemowa*, IERiGŻ, Warszawa.
- Woś A., Zegar J.S. (2002), *Rolnictwo społecznie zrównoważone*, IERiGŻ, Warszawa.
- Woś A., Zegar J.S., Czyżewski A. (2000), *Pakt dla rolnictwa i obszarów wiejskich*, Krajowy Związek Kółek i Organizacji Rolniczych, Warszawa.
- Zegar J.S. (1975), *Sterowanie produkcją rolną*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- Zegar J.S. (2012), *Współczesne wyzwania rolnictwa*, WN PWN, Warszawa.
- Zegar J.S. (2014), *Alternatywne formy rolnictwa w strategii rozwoju sektora rolno-żywnościowego i obszarów wiejskich (synteza)*, (w:) J.S. Zegar (red.), *Z badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym (27)*, IERiGŻ PIB, Warszawa.
- Zegar J.S. (2018), *Kwestia agrarna w Polsce*, IERiGŻ PIB, Warszawa.
- Zegar J.S. (red.) (2017), *Z badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym (39)*, Monografia Programu Wieloletniego nr 47, IERiGŻ PIB, Warszawa.
- Zegar J.S., Wrzeszcz W. (2017), *The Holism Principle in Agriculture Sustainable Development*, „Economic and Environmental Studies” vol. 17(4).